

ПОЛІТИЧНІ ОРГАНІЗАЦІЇ ІНОЗЕМНИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ТА ЇХ ДІЯЛЬНІСТЬ

Військовослужбовці німецької армії, потрапляючи до радянського полону, із самого початку піддавалися політичному тиску. Тому не дивно, що з 1943 року? з моменту масового надходження полонених, перед радянською владою постало питання про перевиховання військовополонених на принципах інтернаціоналізму та комунізму. Комуністична пропаганда, що була в 1941–1943 рр. дуже інтенсивною, в більшості випадків успіху не мала. Тому її у багатьох випадках навіть було припинено і замінено пропагандою «Національного комітету «Вільна Німеччина»¹. Проблемами політичної агітації серед бранців, створенням і функціонування НКВН та СНО займалося багато вітчизняних та зарубіжних дослідників², але лише в останні роки ідеологічна упередженість почала зникати. Ставлячи насамперед ідеологічні питання, керівництво УПВІ мало потребу в цілеспрямованій програмі дефашизації полонених. Тому не дивно, що із самого початку війни створюються антифашистські школи, курси, проводяться лекції, мітинги, що мали за мету продемонструвати переваги радянського ладу й комуністичної ідеології. У радянській історіографії цієї проблеми діяльність антифашистських організацій військовополонених була чи не єдиною темою, торкатися якої було дозволено офіційно. Природним є той факт, що створення й діяльність антифашистських організацій німецьких військовополонених показувалася як ініціатива “знизу”. Хоча всім зрозуміло, що без дозволу й ініціативи радянського керівництва неможливо було створити подібні об’єднання.

Створенням таких організацій займалося ГоловПУ, вірніше, його 7-й відділ, що з’явився ще до початку війни у 1939 р.³, і до обов’язків якого входила пропаганда серед військ і населення супротивника. Після ретельного вивчення політичного і морального стану військовополонених були розроблені практичні рекомендації з організації виховно-політичної і агітаційної роботи в таборах. З кінця 1941 р. в таборах спостерігалось зростання антифашистських настроїв, і створення, природно, не без допомоги керівництва таборами, антифашистських комітетів військовополонених. Проводилися антифашистські конференції за участю колишніх військовослужбовців вермахту, про які писала газета “Правда”⁴, полоненими підписувалися антифашистські декларації і т.п. До травня 1942 р. комісія, що вивчала політичну ситуацію в таборах, констатувала, що нових фактів від полонених про стан в Німеччині і на фронті надходить усе менше й

використати цей матеріал для пропаганди не є можливим. Комісія запропонувала військовополонених антифашистів і тих, хто становить цінність для проведення політроботи, концентрувати в таборі № 74 в Оранках Горьківської області. Серед особливо цінних в ідеологічному плані військовополонених, називалися католицькі функціонери, вихідці із середнього прошарку, офіцери, налаштовані проти війни з СРСР⁵.

У результаті істотних змін на фронті і масового надходження військовополонених, серед яких було й багато генералів, виникає питання про створення масової й, що досить важливо, авторитетної серед німецьких військовополонених антифашистської організації. 12–13 липня 1943 р. в особливому таборі УПВІ НКВС СРСР № 27 у місті Красногорську, що під Москвою, відбулася установча конференція, в якій разом з військовополоненими взяли участь німецькі політичні емігранти. Результатом конференції стало створення організації, що отримала назву “Національний комітет “Вільна Німеччина” (НКВН). До складу керівництва створеної організації було обрано 25 військовополонених та 13 політемігрантів. У вересні того ж року було створено організацію під назвою “Союз німецьких офіцерів” (СНО), президентом якого було обрано генерала артилерії Вальтера фон Зайдліц-Курцбаха, який брав участь у Сталінградській битві. Повністю поділяючи політичні погляди НКВН, виражені в “Маніфесті НКВН”, СНО увійшов до його складу. Пропаганда серед військовослужбовців вермахту й військовополонених була головним завданням організацій НКВН/СНО, основні напрямки роботи якої знайшли відображення в програмних документах (“25 тез про закінчення війни”, “Звернення 50 генералів”). Із серпня 1943 р. вповноважених пропагандистів організації на фронтах перебувало 10–15 осіб, посилені антифашистами, що закінчили політичну школу. Основною діяльністю їх була радіопропаганда, створення газет і листівок, бесіди через лінію фронту за допомогою гучномовців. До кінця 1943 р. агітматеріалів СНО було надруковано 16 833 000 екземплярів, з яких 9 572 000 розповсюджено серед солдатів вермахту⁶. На 1943 р. бесіди з узятими в полон солдатами показали, що 60% солдатів не знають про НКВН, 30% мають про нього слабе уявлення й лише 10% добре знайомі з ідеологією організації⁷.

Дещо інше стверджував В. Адам: «Численні свідчення полонених підтвердили, що про існування Національного комітету та Союзу німецьких офіцерів відомо майже всьому особовому складу вермахту на Східному фронті. Радіостанцію «Вільна Німеччина» багато хто слухав у тилу та на фронті»⁸.

Серед військовополонених у таборах за весь час існування НКВН/СНО загітовано було близько 20% від усієї кількості⁹. Це свідчить про відносно прохолодне ставлення полонених до цілей, що декларувалися. Основна маса військовополонених була без яскраво виражених політичних уподобань. Незважаючи на явну прорадянську програму НКВН/СНО, радянське командування ставилося до вповноважених досить насторожено і з недовірою. “На кожному фронті є уповноважені Національного Комітету. Раз і назавжди ви повинні

пам'ятати, що ви маєте справу з німцем, будьте завжди насторожі й жодному цілком не вірте, тому що він – німець”, – говорив 19 травня 1944 р. на нараді начальникам сьомих відділів політуправлінь фронтів полковник А. Щербаков (ОК ГУЛАГ НКВС). Хоча на низовому рівні, серед тих хто безпосередньо стикався в роботі з німецькими антифашистами, такої недовіри, судячи з усього, було все-таки менше¹⁰.

Із закінченням війни необхідність у НКВН/СНО відпала. 10 вересня 1945 р. радіомовлення НКВН було припинено, а 13 вересня 1945 р. в повідомленні генерал-полковника Шикіна Булганіну пропонувалося НКВН і СНО розпустити і видання газети “Вільна Німеччина” припинити¹¹. Цю точку зору підтримав Дмитров 26 жовтня в пропозиції, направленої на ім'я Кобулова, Молотова і Берії про саморозпуск НКВН і СНО¹². Це ще раз побічно підтверджує несамотійність цих організацій. 6 листопада на пленарному засіданні НКВН/СНО було оголошено їх саморозпуск¹³.

Влітку 1946 р. МВС намагалося створити нову організацію військовополонених, яка б займалася веденням пропагандистської роботи та формуванням прибічників Соціалістичної єдиної партії Німеччини. Для її керівництва було прийняте рішення залучити фельдмаршала Паулюса, який на відміну від інших генералів та офіцерів не демонстрував свого невдоволення розвитком подій, пов'язаних з повоєнним устроєм Німеччини. Паулюс дав згоду на співпрацю і навіть запропонував своє бачення цілей і завдань існування так званого «Демократичного союзу німецьких військовополонених у Радянському Союзі». Але цьому проекту не судилося бути втіленим у життя. Створення його розглядалося на рівні ЦК ВКП(б), і радянському керівництву вбачалася небезпека у виникненні можливих претензій з боку нового союзу на керівну роль у новій Німеччині.

Ведучи мову про антифашистські організації німецьких військовополонених, необхідно окремо зупинитися на антифашистських школах, які стали кадровою базою для НКВН. Треба зазначити, що політичні школи не були чимось новим для Червоної армії, ще в 1920 р. подібні заклади існували для польських військовополонених та перебіжчиків¹⁴. У 1942 р. Виконком Комінтерну виступив з пропозицією про створення широкомасштабного антифашистського руху військовополонених. Ця пропозиція втілювалась у життя у вигляді створення антифашистських політичних шкіл. Але це були ще не масові заходи. Наприклад, другий набір антифашистської школи становив 90 чол. (з них 47 німців, 12 австрійців, 3 судетських німця, 2 хорвата й 26 румунів)¹⁵, з яких близько 20% мали слабку успішність¹⁶.

Навчалися слухачі політичних шкіл за розробленими 7-м відділенням ГоловПУ РСЧА програмами. У цих програмах робився акцент на роз'яснення уроків двох років війни гітлерівської Німеччини проти СРСР, викритті теорії й практики німецького фашизму, роз'яснення того, що СРСР – країна соціалізму, окреслювалися завдання боротьби німецьких антифашистів за вільну й незалежну Німеччину та перевиховання німецьких військовополонених.

«Затверджена програма мала 4 розділи: правда про гітлерівську Німеччину; Радянський Союз – країна соціалізму; Друга світова війна та неминучість поразки фашистської Німеччини; основні поняття про суспільство та державу. У ході навчання програма, природно, вдосконалювалась. Уже для другого набору було включено п'ятий розділ – про досвід пропагандистської роботи антифашистів, а пізніше – це було вже в 1944 р. – ще один розділ – про майбутнє нової Німеччини»¹⁷.

Теми окремих уроків та лекцій головним чином викривали діяльність нацистського уряду, ось найбільш типові: “Гітлер – винуватець війни. Неминучість поразки Гітлера. Гітлер – винуватець поразки Німеччини. Гітлерівці – ланцюгові пси німецьких банкірів і плутократів. Розквіт культури в СРСР. Ленін – Сталін.” тощо.¹⁸ Вивчався й курс марксизму-ленінізму та політекономії, яким передбачалося лекційних годин – 120; групових консультацій – 22; класних занять – 52¹⁹.

За день, слухачі відвідували приблизно по десять годин лекцій, до цього плюс, семінари, диспути, гуртки критики та самокритики, спеціальні гуртки для вивчення праць класиків матеріалістичної філософії і т. ін.

Основними методами політичної роботи з військовополоненими були:

- 1) групові бесіди;
- 2) лекції, збори, конференції з обговорення актуальних політичних питань;
- 3) видання та розповсюдження преси мовою військовополонених;
- 4) радіопередачі;
- 5) випуск стінних газет серед військовополонених;
- 6) демонстрація кінофільмів;” тощо²⁰.

Більша частина учасників антифашистського руху військовополонених німців до війни перебувала в лавах комуністичних, соціал-демократичних організацій, і радянська ідеологія не викликала у них різкого неприйняття. Чому школи, в яких навчалися військовополонені минулого було названо антифашистськими, а не скажімо “школами комунізму”, відповісти досить складно. Можливо відіграло свою роль те, що термін “антифашист” сприймався не тільки німцями, але союзниками більш позитивно ніж “комуніст”. Виховання військовополонених у дусі антифашистсько-демократичному, а не в комуністичному навіть ставилося в провину радянській системі політичного перевиховання. Колишній слухач антифашистської школи П. Бету вважав причиною слабких знань про комунізм серед військовополонених недостатню політичну підготовку табірному персоналу, який проводив роботу. Трудове завантаження, також на його думку, не сприяло поширенню ідей комунізму серед полонених²¹.

Колишні члени фашистських організацій становили незначну частину випускників політичних шкіл. Але до складу антифашистського активу іноді проникали навіть свідомі фашисти для отримання можливості раніше виїхати додому та для допомоги своїм однодумцям. Тих, хто перейшов до антифашистського активу, німці презирливо називали “кашистами”, як таких, що продалися за тарілку каші. Вагомим стимулом для переходу в антифашистські

школи було, безумовно, питання репатріації. Антифашистів регулярно після закінчення війни відправляли додому²².

Усього ж до 1950 р. в антифашистських школах і курсах пройшли навчання 73 756 військовополонених (з них 48 090 німців, 21 137 японців, 4 529 румунів, і інші національності). Понад 600 000 полонених займалися в політичних гуртках, яких було 10 326. Природно, ціна цих занять і подібних цифр не висока, тому що на подібні заняття військовополонені потрапляли зазвичай не за власною волею.

Не всі військовополонені сприйняли ідеологію, яку намагався нав'язати СРСР. Більшість полонених байдуже поставилася до комуністичних та антифашистських гасел та ідей, що пропагувалися в таборах. Були солдати й офіцери, які свідомо вступили у свій час до НСДАП і не збиралися відразу відмовлятися від своїх переконань.

На самому початку війни, 15 серпня 1941 р., у Темниковському таборі військовополонених закінчила роботу комісія з Москви, члени якої провели близько півтори сотень бесід з військовополоненими для з'ясування їхніх політичних поглядів. Було з'ясовано, що більшість полонених – робітники. Основний фашистський кістяк становили "...офіцери, фельдфебелі, льотчики, члени СС, частина унтер-офіцерів і незначна частина ефрейторів і обер-ефрейторів"²³. Близько 20% усіх військовополонених, за висновками комісії, були фашистами. Частина військовополонених не можна було назвати фашистами, але вони були "зіпсовані фашизмом", частина знаходилися під нацистським впливом, але починали замислюватись, частина – ті, що трохи підпали під вплив нацистської ідеології, але були досить пасивними в політичному плані і до того ж були залякані фашистським терором, і частина – це комуністи й антифашисти, "але таких лише небагато"²⁴. Більшість полонених вірило в перемогу Гітлера у війні, що не дивно з огляду на військові успіхи з 1939 р. Комісією було рекомендовано налагодити агітаційну роботу серед полонених, до якої планувалося залучати самих військовополонених. Рекомендувалося також диференціювати їх за політичними поглядами, тих, що коливаються у своїй політичній орієнтації, потрібно було залучати до спеціальних гуртків і проводити для них лекції. Відзначалося, що особливому режиму підлягали всі прихильники фашистської партії, особливо фельдфебелі-фашисти, що мали вплив і авторитет серед солдатів більший за деяких офіцерів. І тому всіх активних фашистів потрібно було усувати з табору. Старостами бараків повинні бути лише ефрейтори або рядові. Якщо взяти до уваги те, що німецька армія пройшла Європою практично "переможним маршем", то виявлення навіть невеликого відсотку антифашистів або в деякій мірі аполітичних військовополонених, дозволяло сподіватися в майбутньому на збільшення подібного контингенту.

Зрозуміло, що військовополонені намагалися замовчувати свої профашистські політичні настрої, офіційно не згадувати про них під час бесід з адміністрацією таборів. Під час війни, перебуваючи в полоні, деякі нацисти вели себе досить нахабно:

«Є в таборі і група «твердокам'яних» нацистів. Вони намагаються триматися підкреслено браво і гучно вітають один одного словами «Хайль Гітлер!» ... Вони обтяжують собі та іншим табірне життя, вступають в протиріччя з табірною охороною в чому тільки можуть і радіють, наче підлітки, якщо їм вдається вчинити яку-небудь витівку. Окрім того, шантажуючи інших полонених, вони занотовують усі «антидержавні вислови», погрожують розправитися після повернення в Німеччину і тим самим ізолюють себе від усіх інших. Таких нацистів не дуже багато. Однак вони дають про себе знати особливо в дні нацистських свят. Тоді вони начіпляють усі свої ордени і наспівують націоналістичні марші...»²⁵.

У своєму середовищі профашистськи налаштовані військовополонені проводили агітацію. Головним чином вона зводилася до закликів саботувати роботу та до погроз антифашистам. Наприклад, у таборі № 75 в середині 1943 р. існувала група з 10 чол., які закликали саботувати роботу військовополонених, не виконувати встановлені виробничі норми. Адміністрація таборів боролася з подібними явищами шляхом ізоляції призвідників, судових переслідувань і диференційованою видачею хліба, яка згідно наказу № 00683 від 9 квітня 1943 р. залежала від виконання виробничої норми²⁶.

Антифашистам було нелегко жити та працювати в таборах: «У таборі все більш помітним став розкол між прогресивно і консервативно налаштованими офіцерами. Фанатичні фашисти підняли голову. В одній з кімнат вони навіть співали гімн «Хорст Вессель». Прибічники Гітлера всіляко намагались чинити тиск на тих, хто симпатизував руху «Фрайес Дойчланд». А коли на початку січня 1944 р. Національний комітет розпочав пропагувати в газеті «Фрайес Дойчланд» рішення конференцій у Москві та Тегерані, виступаючи за суверенітет Австрії, почалось буквально цькування антифашистів. Делегація, що прибула з Луньово на чолі з генералами Латманом і Шлемером, була «придушена» морально. Терор проти прогресивно налаштованих полонених негативно вплинув на тих, хто колівається.»²⁷.

Законспірована профашистська робота проводилася в основному серед офіцерів. У директиві наркома внутрішніх справ від 15 серпня 1945 р. відзначалося, що "...триває робота з підбору кадрів, готових брати участь у відбудові німецької армії. Підбір таких кадрів має на меті по поверненню з полону на батьківщину в Німеччину використовувати їх для підривної діяльності, спрямованої проти радянських окупаційних військ, що знаходяться в зоні окупації Німеччини»²⁸. Подібна робота велася і серед військовополонених інших національностей. За допомогою погроз полонених змушували виходити з антифашистських організацій та рухів. Як згадував у своїх мемуарах колишній військовополонений Г. Вельц: «Атмосфера розпалюється до того, що здається, ще трохи і розпочнуться вбивства за вироком таємного суду – «фемі»²⁹.

Профашистськи налаштовані військовополонені, найчастіше належали до законспірованих нацистських організацій, проникали до складу антифашистського активу, призначалися бригадирами, старшими бараків і зон. І вже

тоді розпочинали підривну роботу на виробництві і в таборах. Наприклад, у таборі № 315 у Дніпропетровську була виявлена група з 13 офіцерів, що схилилися військовополонених до саботажу і шкідництва на виробництві, "...а по поверненні на батьківщину – до ведення боротьби за відновлення фашистського ладу в Німеччині..."³⁰. Організатор групи Мюллер перебував у антифашистському активі табору і будучи бригадиром на будівництві Дніпропетровського автозаводу, змушував полонених псувати промислове устаткування, що вивозилося з Німеччини³⁰. Подібні події відбувалися в таборі № 100 в Запоріжжі. Тамтешня фашистська група створила навіть таємний табірний трибунал і "Якщо хто-небудь з офіцерів хотів одержати в таборі яку-небудь роботу, то він не повинний звертатися до радянського командування, а має спитати дозволу у членів трибуналу"³¹. У таборі № 233 існувала таємна організація під назвою "Таємний суд", що ставила за мету виявлення військовополонених, що співробітничали з адміністрацією і ліквідацію їх під виглядом нещасних випадків.

Пасивна боротьба військовополонених з адміністрацією таборів активізувалася напередодні терміну, на який нібито планувалося завершити репатріацію. Так, до кінця 1948 р. в таборі № 144 у Ворошиловградській області була виявлена рукописна листівка, в якій перелічувався антифашистський актив і стверджувалося, що СРСР не планує в найближчому майбутньому повернення на батьківщину полонених³². Про створення списків антифашистів писав полковник В. Адам, ад'ютант Паулюса: «Ніщо не вислизнуло від уважних поглядів. Кошки з матеріалом, здебільшого рукописами, листи, книги потрапили до комендатури ... Невдовзі частину конфіскованих речей було повернуто. Підозрілий матеріал, у тому числі оцінка війни, складена «полководцями», потрапив до рук радянських органів. Казали, що було виявлено також чорні списки з нашими іменами. Про те, що вони означали, мені якось прошипів генерал Нігофф, зустрівшись зі мною у липовій алеї: «Ви, негідники, будете першими, кого ми повісимо, повернувшись додому»³³.

В інших листівках лунали заклики починати голодування для прискорення відправки додому. Вважаючи кінцевим терміном репатріації 31 грудня 1948 р., військовополонені на стінах бараків, на парканах писали кількість днів, що їм лишилося провести в полоні. Доходило до того, що в таборі № 48 серед генералів обговорювалося питання про масовий суїцид, якщо до 1949 р. вони не будуть відправлені на батьківщину. Наприклад, лейтенант Оскар Фоглер з табору № 27 говорив: "Якщо 1 січня 1949 року я ще буду знаходитися в таборі, то оголошу голодування доти, поки буду не в змозі працювати. Тоді мене або відправлять на батьківщину, або я помру від голоду"³⁴. Лунали також заклики до саботажу. У таборі № 5 на вагонетках військовополонені писали: "Через 100 днів, будь-що-будь на заводі все зупиниться. Через 100 днів, їдуть чи не їдуть військовополонені додому, працювати не будемо"³⁵. Усі подібні виступи викликали в адміністрації різко негативну реакцію. За організацію масового голодування, в якому взяло участь 1 012 військовополонених табору № 286, ініціатори в кіль-

кості 13 чол. були засуджені на 10 років ВТТ кожний³⁶. А в таборі № 185 військовополонений Реч Гельмут, що організував у ніч з 31 грудня 1948 р. на 1 січня 1949 р. інсценування “похорону надій на повернення на батьківщину” одержав 25 років таборів³⁷.

Досить часто у «фашисти» зараховували тих, хто хотів розповісти про умови життя в таборах і про долі тих, хто помер у полоні. Радянська влада зараховувала до членів фашистських організацій і тих військовополонених, які намагалися вивести з таборів додому будь-яку інформацію про життя військовополонених у Радянському Союзі.

Так, у таборі № 263 військовополонений священик Цвеккер Герман Юліус вів облік померлих у таборі військовополонених. У записній книжці Цвеккера збереглися записи про прізвище, причини смерті й інші дані про 245 військовополонених, що померли протягом 1943–1946 рр. Ним була накреслена схема цвинтаря з указівкою номерів могил і дат смерті кожного військовополоненого. За подібні дії військовополонені одержували 25 років таборів, Цвеккер же “відбувся” заборону на репатріацію без дозволу МВС СРСР³⁸, можливо були прийняті до уваги його слова про існуючий в німецькій армії порядок, за яким до обов’язків священика входила реєстрація кожного загиблого і померлого солдата.

У таборі № 185 у військовополоненого лікаря, австрійця, Гальбхаммера були виявлені списки засуджених, померлих, антифашистів – військовополонених і деяких співробітників табору. За показаннями допитів інших військовополонених з’ясувалось, що Гальбхаммер намагався зібрати якнайбільше інформації, що компрометує Радянський Союз і установити активно працюючих антифашистів “для того, щоб по поверненню в Австрію успішно боротися проти них”³⁹.

У серпні 1947 р. за доносом антифашиста Естенфельда було арештовано і обшукано майора Фітена, у якого виявилася валіза з подвійним дном, де збереглися записи про норми харчування у таборі, кількість хворих і т.п.

Військова прокуратура у випадку непокори військовополонених рекомендувала притягувати винних до кримінальної відповідальності за статтями 193-2 “у” чи 193-3 “б” КК РРФСР (чи відповідним статтям союзних республік). За псування устаткування військовополонені притягувалися до відповідальності за статтями 58-9 або 58-7. Також до кримінальної відповідальності притягувалися військовополонені за розкрадання, розбій, скалічення тощо⁴⁰.

Крім відверто репресивних заходів боротьби (адміністративні покарання, карні покарання) з військовополоненими, що позитивно ставилися до фашизму, у керівництва таборами був ще дуже істотний важіль впливу – репатріація. У документах ГУПВІ постійно акцентується увага на тому, що особи, на яких існують компрометуючі матеріали, вивезенню не підлягають⁴¹. Найчастіше військовополонені йшли на підробку і всіма правдами і неправдами намагалися потрапити до списків тих, хто відправлявся на батьківщину. У таборі № 526 військовополонений Курт Бенкест, що працював хірургом, наклав гіпс на здорову

ногу військовополоненого Бишева і включив його до списку тих, хто підлягав відправленню на батьківщину. У таборі № 291 була розкрита фашистська група, яка складалася з 9 лікарів, що ставили собі на меті відправлення в Німеччину найбільш активних антирадянськи налаштованих полонених. Вони ставили таким особам вигадані діагнози і включали їх у списки непрацездатних для репатріації⁴².

Спротив проти порушення адміністрацією таборів елементарних прав людини виявлявся у пасивних діях німецьких військовополонених, таких як забастовках, голодуваннях⁴³ і активних – втечах. На 1948 р. 435 осіб було вбито при втечі, і 331 бранець втік і не був спійманим⁴⁴.

Загалом, як видно, створення різноманітних антифашистських шкіл, курсів для військовополонених, проведення лекцій, мітингів, конференцій санкціонованих УПВІ сприяло утворенню легальних політичних організацій, до яких входили бранці різних національностей. Пік роботи подібних організацій (наприклад НКВН) припадав на час війни, а з її закінченням НКВН був розпущений. Існували проекти створити нову організацію на чолі з Паулюсом, але вони не були запроваджені у життя.

Одним з важливих чинників у створенні антифашистських організацій були антифашистські школи. Ці школи мали розроблену програму для перевиховання і навернення на свій бік бранців. До 1950 р. в антифашистських школах і курсах пройшли навчання 73 756 військовополонених, з них 48 090 німців, 21 137 японців, 4 529 румунів, і інші національності.

Значна частина військовополонених була вороже налаштована до намагань прищепити їм радянську ідеологію. Серед них, за опитуванням на 1941 р., переконаних фашистів було близько 20%. Знаходячись у полоні, вони намагалися приховати свої політичні уподобання, але підпільно намагалися створювати організації, які мали певний вплив на інших полонених. З часу корінного зламу у війні поміркованих в політичному плані бранців ставало все більше. Головним чином діяльність профашистських організацій полягала в саботажах, шкідництві на виробництві, не лише в цькуванні антифашистів, але і їхній фізичній ліквідації. Керівництво таборів з допомогою “антифа” нещадно боролось з фашистами. Як правило, звинувачені в антирадянській діяльності військовополонені отримували великі строки ув’язнення.

¹ Російський Державний військовий архів (далі – РДВА). –Фонд 1п – Центральний апарат ГУПВІ НКВС – МВС СРСР. – Оп. 1, спр. 77, арк. 25. – Повідомлення та листування про аграрну політику в зайнятих областях, про діяльність “господарського штабу для Сходу”. Про українську автокефальну церкву, про господарський стан в районі діяльності групи армій “Північ”, про стан німецьких військовополонених в Радянському Союзі;

² *Ежова Г.В.* Национальный комитет «Свободная Германия»: Некоторые проблемы источниковедения и историографии: Дис. канд. ист. наук. – Л., 1987. – 18 с; *Збров Д. К.*

Пропаганда немецких антифашистов среди солдат и офицеров вермахта на советско-германском фронте в 1941–1943.: Автореф. дис. к.и.н. – Л., 1972. – 27 с; *Айзендель Г.* Национальный комитет 50 лет спустя // Трагедия плена: Материалы Междунар. науч.-практ. конф. «Окончание Второй мировой войны, завершение деятельности НКСГ/СНО, начало репатриации военнопленных», г. Красногорск, 31 октября-2 ноября 1995 г. – Красногорск, 1996. – С. 16–31; *Бабиченко Л.Г.* Антифашистские школы и курсы немецких военнопленных в СССР – система подготовки актива движения «Свободная Германия». Кузница кадров для будущей ГДР // Трагедия плена: Матер. Междунар. науч.-практ. конф. – С. 59–68; *Баранова Н.В.* К истории антифашистской и оперативно-осведомительской работы в советских лагерях для военнопленных (1944–1949 гг.) // Рос. ист. журн. – 1998. – № 4. – С. 18–22; Большая часть военнопленных пополнит ряды Социалистической единой партии Германии: Неизвестный проект фельдмаршала Паулюса // Источник: Документы русской истории. – 1994. № 3. – С. 102–107; *Борозняк А.И.* Национальный комитет «Свободная Германия» в трактовках российских и германских исследователей // Проблемы военного плена: история и современность: Матер. Междунар. научн. - практ. конф., г. Вологда, 23–25 октября 1997 г.: В 2-х ч. – Вологда, 1997. – 4.1. – С. 74–80; *Вольф В.* На стороне Красной армии: К деятельности Национального комитета «Свободная Германия» на советско-германском фронте с 1943 по 1945 год // Пер. с нем. – М., 1976. – 264 с; *Його ж.* О деятельности Национального комитета «Свободная Германия» на советско-германском фронте // Военно-исторический журнал. – 1983. – № 7. – С. 81–86; *Ежова Г.В.* Великая Отечественная война и движение «Свободная Германия». – СПб., 1998. – 183 с.; *Карель П., Беддекер Г.* Немецкие военнопленные Второй мировой войны 1939–1945 гг. – М., 2004. – 448 с.; *Кирхнер К.* Пропаганда условий жизни немецких военнопленных в советских листовках военного времени 1941–1945 гг. // Проблемы военного плена: история и современность. – Ч. 2. – С. 230–231; *Кислих-Кехер Х.* Использование немецких военнопленных в листовочной пропаганде Красной армии на войска противника // Проблемы военного плена: история и современность. – С. 35–38; *Кюгельген Б.* В чем состоит успех НКСГ // Трагедия плена: Матер. междунар. научн.-практ. конф. – С. 37–40; *Решин Л.Е.* «Псевдоним – свобода» из истории органов созданных для разложения войск противника в 1943–1944 гг. // Ист. архив. – 1994. – № 5. – С. 136–164; *Решин Л.Е.* Агентурно-политические организации из военнопленных на советско-германском фронте 1941–1945 гг. // Проблемы военного плена: история и современность. – Ч. 1. – С. 85–92; *Решин Л.Е.* «Союз немецких офицеров». Тайны Второй мировой войны. (Немецкие военнопленные на советско-германском фронте, 1943–1945) // Источник. – 1993. – № 0. – С. 86–106; *Рюле О.* Исцеление в Елабуге // Пер. с нем. – М., 1969. – 327 с.; *Шевченко А.М.* Национальный комитет «Свободная Германия» в действии // Ежегодник германской истории. – М., 1974. – С. 53–74.

³ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Док. и матер. Т.24(13–2). – М., 1999. – С. 267.

⁴ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Сб. док. и материалов. Кн. 2. Т. 24(13–3). – М., 2002. – С. 13.

⁵ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Док. и матер. Т.24(13–2), 1999. – С. 275.

⁶ Там же. – С. 304, 305.

⁷ Там же. – С. 308.

⁸ *Адам В.* Трудное решение: мемуары полковника 6-й германской армии. М., 1967. – С. 427, 428.

⁹ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Док. и матер. Т.24(13–2). – М., 1999. – С. 268.

¹⁰ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Док. и матер. Т.24(13–2). – М., 1999. – С. 320–322.

¹¹ Там же. – С. 336, 337.

¹² Там же. – С. 337.

¹³ Там же. – С. 338.

¹⁴ *Бурцев М.И.* Прозрение. – М., 1981. – С. 97.

¹⁵ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Док. и матер. Т.24(13–2). – М., 1999. – С. 280.

¹⁶ Там же. – С. 285.

¹⁷ *Бурцев М.И.* Назв. праця. – С. 97.

¹⁸ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Док. и матер. Т.24(13–2). – М., 1999. – С. 308, 309.

¹⁹ Там же. – С. 327–329.

²⁰ Там же. – С. 310.

²¹ Там же. – С. 269, 270.

²² Военнопленные в СССР. 1939–1956. Док. и матер. / Сост. М.М.Загоруйко, С.Г.Сидоров, Т.В.Царевская / Под. ред. проф. М.М. Загоруйко. – М., 2000. – С. 843.

²³ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Док. и матер. Т.24(13–2). – М., 1999. – С. 271.

²⁴ Там же. – С. 271, 272.

²⁵ *Вельц Г.* Солдаты, которых предали. – М., 1965. – С. 328.

²⁶ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Док. и матер. Т.24(13–2). – М., 1999. – С. 179.

²⁷ *Рюле О.* Назв. праця. – С. 242.

²⁸ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Док. и матер. Т.24(13–2). – М., 1999. – С. 366.

²⁹ *Вельц Г.* Назв. праця. – С. 329

³⁰ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Сб. док. и матер. Кн. 2. Т. 24(13–3). – М., 2002. – С. 309.

³¹ Там же. – С. 310.

³² Там же. – С. 325.

³³ *Адам В.* Трудное Назв. праця. – С. 445.

³⁴ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Сб. док. и матер. Кн. 2. Т. 24(13–3). – М., 2002. – С. 326.

³⁵ Там же. – С. 326.

³⁶ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Док. и матер. Т.24(13–2). – М., 1999. – С. 438.

³⁷ Там же. – С. 438.

³⁸ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Сб. док. и матер. Кн. 2. Т. 24(13–3). – М., 2002. – С. 311, 312.

³⁹ Там же. – С. 311.

⁴⁰ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Сб. док. и матер. Кн. 2. Т. 24(13–3). – М., 2002. – С. 327.

⁴¹ Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Док. и матер. Т.24(13–2), 1999. – С. 387.

⁴² Русский архив: Великая Отечественная. Немецкие военнопленные в СССР 1941–1955 гг.: Сб. док. и матер. Кн. 2. Т. 24(13–3). – М., 2002. – С. 312.

⁴³ Карель П., Беддекер Г. Назв. праця. – С. 361–371.

⁴⁴ РДВА. – Фонд 1п – Центральный аппарат ГУПВІ НКВС – МВС СРСР. – Оп. 01е, спр. 46. – Узагальнені довідки і відомості про наявність, репатріації та смертності військовополонених та інтернованих; Центральный державный архив вищих органів влади та управління України. – Фонд КМФ-8. – Арк. 171.